

1-nji tema: **Türkmen Türkçesinde İmla Kuralları** (Türkmen dilinde dürs ýazuw düzgünleri)

Dersiň maksady:

- ✓ talyplara türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik gurluş aýratynlyklaryny öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen diliniň sözlük hazynasyny we semantik aýratynlyklary öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen dilinde dürli temelar boýunça öz pikirlerini yzygiderli, logiki taýdan dogry beýan etmekligi öwretmek,
- ✓ talyplara türkmen diliniň dürs ýazuw düzgünlerini öwretmek;
- ✓ olara orfografik taýdan ýalňyşsyz beýan etmegiň tärleri öwretmek;
- ✓ talyplaryň türkmen dilinde sözleýiş medeniýetini we ýazuw endiklerini hem-de başarnyklaryny ösdürmek;
- ✓ dersde türkmen dilini we edebiýatyny oňat öwretmek üçin talyplaryň özara işjeňligini ýola goýmak;
- ✓ türkmen dili we edebiýat sapaklarynda tehniki serişdelerden peýdalanmak;
- ✓ türkmen dili we edebiýaty dersleriniň üsti bilen talyplarda watansöýüjiligi, zähmetsöýerligi, agzybirliги, ahlaklylygy, ynsaplylygy, türkmen milli we dünýä gymmatlyklaryna buýsanç, gözellige söýgi duýgularyny terbiýelemek.

Dersiň wezipeleri:

- talyplaryň türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik başarnyklaryny ösdürmek;
- talyplaryň sözleýiş dilini kämilleşdirmek;
- talyplaryň ýazuw we hatdatlyk endiklerini ösdürmek,
- talyplaryň sözlük üstünde özbaşdak işlerini kämilleşdirmek
- talyplaryň okama we düşünme ukyplaryny ösdürmek;
- talyplaryň gürrüň berme we ýazyp beýanetme endiklerini kämilleşdirmek;
- söz öwrenme endiklerini artdyrmak;
- terjime etme ukyplaryny ösdürmek...

Dersiň görnüşi:

- dilden düşündirme;
- ýazuwdan beýanetme;
- sorag-jogap arkaly berkitme;
- shemaly we tablisaly düşündirme;
- tehniki serişdeler arkaly düşündirme;
- ýumşuň kömegi bilen geçileni gaýtalama...
- öý işi tabşyрма...

Dersiň ýörelgeleri:

- ✚ türkmen filologiýasy baradaky bilimiň mazmuny bilen onuň beýan edilişinin bitewiligini gazanmak,
- ✚ türkmen diliniň beýleki dersler we durmuş bilen baglanyşygyny üpjün etmek;

✚ edeplilik, dogry sözlülük, ynsanperwerlik, yzygiderlilik, sylag-hormat we ýaş aýratynlyklara dogry gelmek.

✚ ders we durmuş, teoriýa we praktika gatnaşygy esasynda olaryň özara baglanyşygyny üpjün etmek...

Dersiň usullary:

- ❖ talyplaryň özbaşdak işleri we ýumuşlary barlag etmek;
- ❖ **ACTIV Studio** we **Power Point** maksatnamalaryndan peýdalanmak,
- ❖ türkmen filologiýasy boýunça öwredilýän temanyň prezentasiýasyny geçirmek,
- ❖ diliň grammatik kategoriýalary bilen baglanyşykly kynçylyklarda „**akyly sagady**“, „**akyly kompasy**“ „**akyly şejeräni**“ kömege çagyrmak,
- ❖ talyplaryň arasynda özara pikirlenme minutlaryny geçirmek;
- ❖ talyplaryň logiki yzygiderliligine, subut edijiligine ünsi güýçlendirmek;
- ❖ Dersde düşnükçilik we aýdyňlygy üpjün etmek...

Dersiň görkezme esbaplary:

- okuw kitaplary,
- gepleşik gollanmalary,
- ýazdyrylan ylmy çeşmeler,
- usuly gollanmalar,
- ses ýazgylary,
- deňişli suratlar,
- tablisalar, çyzgylar,
- sözlükler,
- metbugat maglumatlary.

Düýp sözleriň ýazuw düzgüni

1. Ilki bogny açyk we çekimlileri gysga aýdylýan, soňy z, l, n, r, s, ş seslerine gutarýan iki bogunly düýp sözleriň soňuna çekimli ses bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, ikinji bogundaky gysga aýdylýan dar çekimliler özlerinden öň d, z seslerinden başga açyk çekimsiz ses gelende, düşürilip ýazylmalydyr.

M e s e l e m: agyz-agzy, ogul-ogly, bogun-bogny, görün-görner, bagyr-bagry, towus-towsar, uruş-urşar, köwüş-köwşi, döwür-döwri we ş.m.

B e l l i k: 1) asyl, pasyl, nesil ýaly sözler bu kadadan çykyp, asly, pasly, nesli ýaly ýazylýarlar. 2) ylym, bilim ýaly iki bogunly sözleriň ikinji bogundaky dar çekimli düşürilmän ýazylýar. Ylmy (ylmy iş, ylmy işgär) diýen sypat bolsa dar çekimlisiz ulanylýar.

2. Aňry, bäri, ýokary, ileri ýaly tarap görkezýän sözlere d, k, l, r, s sesleri bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, olaryň soňundaky dar çekimliler düşürilip ýazylmaly.

M e s e l e m: ýokarky, ilerki, bärde, ilerlemek, ýokarsy, aňyrsy we ş.m.

B e l l i k: “aňry” sözünüň soňuna ýokarky sesler bilen başlanýan goşulma goşulanda, “r” we “y” sesleri öz orunlaryny çalyşýarlar.

M e s e l e m: aňry – aňyrda, aňyrky, aňyrsy, aňyrrak.

3. Soňy dar çekimli ses bilen gutarýan sözlere giň çekimliler bilen başlanýan işlik ýasaýjy goşulmalar goşulanda, söz soňundaky dar çekimli düşürilip ýazylýar.

M e s e l e m: sary-saralmak, küti-kütelmek, çüri-çürelmek, ýiti-ýitelmek, garry-garramak, porsy-porsamak, süýji-süýjemek, turşy-turşamak we ş.m.

Guzy, uky, dury ýaly sözlere işlik ýasaýjy -la/-le goşulmasy goşulanda, söz soňundaky dar çekimli y, i düşürilip ýazylýar.

M e s e l e m: guzy-guzlamak, uky-uklamak, dury-durlamak.

4. -ýyş/-ýiş goşulyp ýasalan sözleriň soňuna çekimli ses bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, -ýyş/-ýiş goşulmasynyň y, i sesleri düşürilip ýazylýar.

M e s e l e m: ýaşaýyş-ýaşaýşy, sözleýiş-sözleýşi, garaýyş–garaýşy we ş.m.

5. K sesine gutarýan köp bogunly sözleriň soňuna -jyk/-jik, -jak/-jek goşulmalary goşulanda, söz soňundaky k sesi düşürilip ýazylýar.

M e s e l e m: taýak–taýajyk, ketek–ketejik, keýik–keýijek, gaýyk–gaýyjak, gulak–gulajyk, orak–orajyk, beýik–beýijek.

6. Düýp sözüň ortasynda eşidilýän we her biri aýry bogna degişli bolan ýanaşyk gelen iki dymyk sesiň soňkusyny açyga öwürüp ýazmaly.

M e s e l e m: tapbat, hatda, depder, keçe, çakgy, çakgan, işdä, mekdep, serişde we ş.m.

B e l l i k: madda, maddy, mukaddes, mukaddeslik sözleri bu kada degişli däldir.

7. Söz ortasynda ýanaşyk gelýän st, mb, ŋg sesleriniň düýp sözlerde assimilleşdirilen görnüşini ss, mm, ŋň ýazmaly.

M e s e l e m: hassa, ussa, tümmek, lemmer, gaňňa, işeňňir, ýassyk, tussag, iňňe ýaly sözler hem bu kada girizilýär.

At hyzmatynda gelýän “gyzzyrma, össürim, bassyrma” ýaly sözleriň-de assimilleşdirilen görnüşi ýazylmaly.

Bular işlik bolup gelende assimilleşdirilmän, gyzdyrmak, ösdürmek, basdyrmak ýaly ýazylýar.

8. Asyl sözleriň ortasynda ýanaşyk gelýän ld, nd sesleriniň assimilleşdirilmedik görnüşi ýazylýar.

M e s e l e m: ballak däl-de, baldak; ballyz däl-de, baldyz; sallamly däl-de, saldamly; künnük däl-de, kündük; sannyk däl-de, sandyk; ýannak däl-de, ýandak; ennam däl-de, endam we ş.m.

9. Düýp sözleriň soňunda belli bir topardan bolan çekimsiz sesleriň ýanaşyk gelmek häsiýeti bar. Şol çekimsiz sesleriň arasynda ysgynsyz dar çekimli ses eşidilýän ýaly bolsa-da, olar ýazylmaýarlar.

M e s e l e m: wp–howp; wç–möwç; gt–bagt, tagt, wagt; ýp–haýp, keýp; ýt–aýt, gaýt, süýt; lk–halk, mülk, silk; lp–gulp, zülp; lt–milt, çalt, elt, ýalt–ýult; np–synp; ns–jyns, üns; nç–gazanç, begenç, guwanç; ñk–süňk, aňk, taňk, reňk; rz–arz, karz; rk–berk, şark, gerk, erk; rp–harp, sarp, zarp, gup; rs–ders, sars, bars; rt–ýyrt, dört, murt, mert; rh–çarh, parh, nyrh; rç–harç, burç, berç, sarç; st–ast, kast, üst; ht–äht, jäht, şäht; şk–köşk, yşk; şp–keşp; şt–küşt, keşt.

10. Ilki bogny çekimsiz sese gutaryp, ikinji bogny r sesi bilen başlanýan iki bogunly sözlerde r sesiniň öň ýanynda ysgynsyz dar çekimli eşidilse-de, ol ýazylmaýar.

M e s e l e m: topurak däl-de, toprak; gudurat däl-de, gudrat; titiremek däl-de, titremek; eşiret däl-de, eşret; ýaňyramak däl-de, ýaňramak; samyramak däl-de, samramak; tiziräk däl-de tizräk.

Ses we şekil bildirýän sözlere -la/-le goşulanda, goşulma bilen ol sözleriň arasynda çala eşidilýän dar çekimliler ýazylmaýarlar.

M e s e l e m: patylamak däl-de, patlamak; hykylamak däl-de, hyklamak; haşylamak däl-de, haşlamak; iňilemek däl-de, iňlemek.

11. Ilki bognunda dodak çekimlilerinden (o, ö, u, ü) biri gelen köp bogunly sözleriň ikinji bognundaky gysga aýdylýan dar çekimliler dodaklandyrylyp ýazylýar.

M e s e l e m: ogul, çoluk, uçgun, ýumuş, öküz, ýorunja, üzüm, kömür, düzüm, sözlük, ogluňyz, gördük, durduňyz, özüm we ş.m.

B e l l i k: Söz soňunda gelyän dar çekimliler dodaklandyrylman ýazylýar.

M e s e l e m: ulu däl-de, uly; böri däl-de, böri; çürü däl-de, çüri; awu däl-de awy we ş.m.

12. Düýp sözleriň ýapyk bogunlaryndaky w sesinden öň we soň gelyän gysga aýdylyan dar çekimliler dodaklandyrylyp ýazylýar.

M e s e l e m: gawun, mawut, awunmak, hyjuw, ýazuw, awuly, şarlawuk, jürlewük.

Eger-de ikinji bogundaky dar çekimliler uzyn aýdylyan bolsa, olar dodaklandyrylman ýazylýar. M e s e l e m: ýogyn, uzyn, müdir, sürini, guzynyň, üçin.

13. Goşma sözlerde duş gelyän dodak çekimlileri, dodak çekimlileriniň ýazuw kadasy esasynda, sözüň üçünji we dördünji bogunlarynda hem ýazylýar.

M e s e l e m: Oguldursun, Daşoguz, üçburçluk, ikatýok, mekgejöwen we ş.m.

14. Ikinji bognunda u, ü sesleri bolan sözlere familiýa ýasaýjy goşulmalar goşulanda, u, ü sesleri uzyn aýdylsa-da, olara derek y, i harplary ýazylman, u, ü harplary ýazylmaly.

M e s e l e m: Burun – Burunow, Torum – Torumow, Mürrük – Mürrükow.

15. Soňy zarply dymyk k, p, t, ç sesleri bilen gutarýan bir bogunly uzyn çekimlili we birden köp bogunly sözleriň soňuna çekimli ses ýa-da r, ü sesleri bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, söz soňundaky dymyk sesleri degişli açyk g, b, d, j seslerine öwürüp ýazmaly.

M e s e l e m: Meret–Meredi, at–ady, Sadap–Sadaby, tut–tuduň, ot–ody, agaç– agajy, güýç–güýji, sap–sabrak, ak–agrak, giç–gijräk, belet–beledräk, gülüp–gülübräk we ş.m.

B e l l i k: Bu kadadan çykarylyp, minnet, gudrat, wesýet, pursat, hasrat, gazet, tanap, tarap, ganat, edebiýat, hökümet, zähmet, ýaly sözleriň soňky p, t sesleri açyga öwürilmän ýazylmaly.

M e s e l e m: tanap–tanapy, tarap–tarapy, ganat–ganaty, edebiýat–
edebiýaty, minnet–minneti, zähmet–zähmetiň, hökümet–hökümeti we
ş.m.

Salgylanylan çeşme: [Türkmen diliniň orfografik sözlügi. –A.:
Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2016:16-27]